

folymata nem szakadt meg. Így fejezte ezt ki: „A nehézségek és problémák ellenére a Fehér Lajos névvel fémjelezhető agrárpolitika a 70-es évek második felében és a 80-as években is tovább élt. Bíráltak bennünket sok mindenért, de az idő kerekét nem lehetett visszafelé forgatni. Néhány téveszelnök börtönbe került, kissé csökkentek a felvásárlási árak, de alapvető változtatások nem történtek. A magyar mezőgazdaság regenerálódása folytatódott, és ennek legfőbb patrónusa maga Kádár volt. Bármit gondolt is Fehér, az Öreg nem jószántából, hanem kényszerből vált meg a reformerektől, és csak az alkalomra várt, hogy a moszkovita dogmatisták között szétcsaphasson. [...] 1978-ban aztán Kádár nemcsak KB-titkári posztjától fosztotta meg /Biszkú Bélát/, hanem az egyszerű KB-tagságtól is.” (114.)

Kádárnak az agrárpolitika formálódásában betöltött szerepét így összegezte Szabó István: „A mezőgazdasághoz Kádár valójában nem értett. Azt azonban látta, hogy az 1950-es évektől elterőn kenyérből, húsból, tejből és gyümölcsből egyaránt elegendő mennyiség állt rendelkezésre, sőt kemény valutáért exportálni is tudtunk. [...] az 1970-es évektől feleslegeink jelentős részét Nyugaton és a harmadik világban értékesítettük. Ez is tetszett neki, mert így szabadabbnak érezhette magát. És mindezt viszonylag kis ráfordítással értük el. A háztáji gazdaságokba például semmit sem kellett beruházni. Az ipar esetében azonban más volt a helyzet. [...] Úgyhogy Kádár mellét dagasztotta a büszkeség, ha nyugati vendégeit a magyar mezőgazdaság fellegváraiban kísérelgethette, és sikereiről beszélhetett. Valahogy az volt a benyomásom, hogy a nagybetűs eszmében, amelynek fiatalon a szolgálatába állt, az 1960-as évek elejétől már nem hitt. Kifelé mondta azt az ideológiai dumát, amit elvártak tőle, a valóságban pedig csinálta azt, amit az ország érdekében csinálhatott. [...] Hivatalosan építettük a szocializmust, a gyakorlatban pedig egyre nagyobb teret engedtünk a piacnak, a magánérdekeknek és a magánkezdeményezéseknek. E téren és az agrárérdekek védelmében sokszor elmentünk a falig, és olykor a zsarolás eszközétől sem riadtunk vissza. Mindezt azonban nem azzal a céllal tettük, hogy a rendszert megdöntsük, hanem azzal, hogy megjavítsuk.” (114.)

A megértésre és nem ítélezésre törekvő történész érdeme, hogy a pártállami rendszer leg-sikeresebb parasztemberét, magas pozíciókhoz jutott lobbistáját úgy tudta megszólaltatni, hogy nemcsak a sikerekről, hanem a kudarcokról is nyíltan vallott. Ez a sajátos beszélgetős könyv kötet értékes hozzájárulása a közelmúlt megismeréséhez, s remélhetőleg elősegíti a fekete-fehér megítélésektől való elmozdulást. Legalább a szakmai körökben...

Varga Zsuzsanna

Ilko-Sascha Kowalczyk

STASI KONKRET

Überwachung und Repression in der DDR.

Verlag C. H. Beck, München 2013. 427 o.

KONKRÉT STASI

Megfigyelés és elnyomás az NDK-ban

A recenzió tárgyát képező kötet a keletnémet állambiztonsági szolgálat — közismert nevén a Stasi — történetének a legújabb kutatási eredményeken alapuló monografikus feldolgozását tűzte ki céljául. A könyv szerzője, Ilko-Sascha Kowalczyk több éve a BStU (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutsche Demokratischen Republik) Stasi-Unterlagen-Behörde kutatási osztályának projektvezetője, számos tanulmány és önálló kötet szerzője.

Az imponáló terjedelmű kötet logikus felépítésű: az előszót követő hat fejezetből áll, melyek még további alfejezetekre tagolódnak. Az első fejezet a „Titkosrendőrség és kommunizmus” címet kapta. A második világháború befejezését követően Németország területét a szövetségesek megszállási övezetekre osztották. A Vörös Hadsereg által megszállt területeken a társadalmi és a gazdasági élet radikális átalakítására került sor, mely a szovjet típusú rendszer kiépítését eredményezte. A diktatúrához vezető út első lépéseként a szovjet katonai igazgatás (SMAD) felügyelete és hathatós segítségével vezető pozíciókat biztosítottak Németország Kommunista Pártja (KPD), majd — a Németország Szociáldemokrata Pártjával (SPD) való 1946. április 21–22-én egyesülés után — Németország Szocialista Egységpártja (NSZEP) részére. Ezzel egyidejűleg el-

kezdődött a szovjet titkosszolgálati apparátus kiépítése a megszállási zónában, melynek létszáma az 1946-os évben 8000 és 15 000 fő között mozgott. A kommunista diktatúra kiépítését példátlan terror kísérte, melyben fontos szerep hárult a keletnémet politikai rendőrségre és a hírszerzésre. Feladataik közé tartozott a nemzetiszocialista múlttal rendelkezők eltávolítása, illetve a politikai ellenfelek üldözése és kirekesztése. A „vörös Gestapo” önálló minisztériummá válásának egyik legfontosabb mérföldkővet az NDK 1949. október 7-ei megalakítása jelentette, ekkortól ugyanis a pártvezetés legfontosabb törekvése az lett, hogy magas szintű állambiztonsági apparátust építsenek ki az ország területén.

A következő fejezet az Állambiztonsági Minisztériumnak (Ministerium für Staatssicherheit – MfS) a NSZEP-diktatúrában játszott szerepét tárgyalja. A minisztérium formális megalakítására 1950. február 8-án került sor. A 2700 főt számláló minisztérium alapítóit a szerző négy nagy csoportba sorolja. Eszerint a hosszú ideje szovjet párt és titkosszolgálati megbízottként tevékenykedő, úgynevezett orosz csoport tagjai a teljes apparátus 25%-át tették ki. Közéjük tartozott többek között Richard Stahlmann, Wilhelm Zaisser, Ernst Wollweber, Joseph Gutsche és Josef Kiefel is. A koncentrációs táborok egykori foglyai és az antifasiszta csoport az alapítók 30–30%-át tették ki. Az előbbi társasághoz tartozott Richard Horn, Hermann Gartmann, Erich Wickert és Otto Walter is. Kowalczuk az antifasiszta csoport legjellemzőbb vonásaként a viszonylag magas életkort emelte ki, ami azt jelentette, hogy az 1905–1916 között született generáció tagjai képviseltették magukat. A fennmaradó 15%-ot az állambiztonsági pályafutásukat 1949-ben, illetve az 1950-es években elkezdő káderek tették ki. A szerző által közölt életutak szerint a csoportok tagjai megfelelő katonai, politikai és titkosszolgálati képzéssel rendelkeztek. A fejezet további részében a miniszterkérdés témakörét érintve, a szerző azt az álláspontot képviseli, hogy Wilhelm Zaisser elsősorban a kiváló szovjet kapcsolatai miatt lehetett az MfS első vezetője. Ezt követően kitér az 1950-es évek elejétől úrrá lett terror (elnyomás, megfigyelés, üldözés), a Sztálin halálát követő enyhülés és az 1953. június 17-i felkelés ismertetésére, amikor is a szolgálat totális kudarcot vallott. Emiatt a felkelés után néhány héttel a minisztérium élére Ernst Wollweber került, akinek az irányítása alatt szeptembertől újra kiépítették a megfigyelő és az elnyomó apparátust, ráadásul 1955-től a minisztérium ismét önálló szervvé vált. Az 1956-os év újabb sokkot jelentett a kommunisták számára (az SZKP XX. Kongresszusa, illetve a magyarországi forradalom és szabadságharc miatt), és a társadalmi krízis jelei kézzelfoghatóvá váltak az NDK-ban is. Ennek is tulajdonítható az újabb minisztercseré, ugyanis a következő év novemberében Erich Mielke került a minisztérium élére. Az ő vezetése alatt érte el a terror a csúcspontját, amit a berlini fal 1961. augusztus 13-ai felépítése és az azt követő több ezer letartóztatás fémjelzett. A fejezet hátralévő része az 1968-as „prágai tavasz” eseményeit és a Stasi Honecker-időszakban betöltött szerepét tárgyalja. A szerző részletesen bemutatja a NSZEP azon törekvését, mellyel igyekezett az NDK katasztrofális pénzügyi és gazdasági helyzetét a Német Szövetségi Köztársaságra hárítani, és ismereti a Stasinak a külső ellenség elleni küzdelme mozgatórugóit.

A kötet harmadik fejezete a Stasi hivatásos állományú és hálózati személyeinek teljes körű elemzését nyújtja. A szerző először is felsorolja azokat a tényezőket, amelyek kizáró okként jelentkeztek az alkalmazás során, majd kitér a hivatásos munkatársak életkori sajátosságainak az ismertetésére. Ezt követően a személyi állomány létszámalakulását veszi górcső alá az 1950–1989 között eltelt majd négy évtizedre vonatkozóan. Ebből kiderül, hogy a kezdetben 2700 munkatársal rendelkező minisztérium 1989-re 91 015 főt foglalkoztató csúcsszervvé vált. Mindez persze nem jelentette azt, hogy a gépezet tökéletesen működött. A legnagyobb gondot a nomenklatúra iskolázottságának hiánya okozta, ami azt jelentette, hogy a káderek között nagyon alacsony volt a főiskolai végzettséggel és az érettségivel rendelkezők száma. Ez utóbbival 1969-ben a majd 40 ezer fős állomány mindössze 12%-a rendelkezett, ami igencsak alacsony számnak mondható. Az állomány jellemzése során Kowalczuk felhívja a figyelmet az apparátus nagy részét érintő alkoholproblémákra és az öngyilkosságok számának folyamatos emelkedésére, amit elsősorban a családi életben jelentkező problémák feldolgozásának nehézségeivel indokol. A hálózati személyekre rátérve, az olvasó valóságos számháborúba keveredik. Eszerint az 1950-es években évi 10 ezerrel nőtt a hálózati személyek száma, ami azt jelenti, hogy a berlini fal felépítésének évében 100 ezer főt meghaladó ügynökhálózattal kellett rendelkeznie az NDK-nak. A szerző kutatásaiból kiderül, hogy a csúcspont 1962-ben volt 108 ezer ügynökkel, míg a mélypontot 1965 jelentette, amikor is 92 ezer főre csökkent az ügynökök létszáma. A diktatúra végén Kowalczuk álláspontja szerint mintegy 109 ezer hálózati személy állt az állambiztonsági szolgálat alkalmazásában. Magukat az ügynököket különböző kategóriákba sorolja, melyekben többek között a különleges bevetésekre

alkalmazott ügynökök és az egyházi besúgók is megtalálhatók. Érdekes a fejezet azon része mely az ügynökök párttagságát elemzi, ebből ugyanis kiderül, hogy az 1980-as években mindössze a harmaduk rendelkezett párttagkönyvvel.

A negyedik fejezet az Állambiztonsági Minisztérium NDK-n kívüli tevékenységét tárgyalja. A külföldi bevetések elsősorban az NSZK és Nyugat-Berlin területét érintették, itt ugyanis nem voltak nyelvi problémák. A külföldi munka — melyben jelentős létszámú női ügynök is részt vett — legfontosabb része az NDK-ba akkreditált sajtótudósítók, illetve az újságírók, továbbá nyugati politikusok és üzletemberek megfigyelése volt. Ezenkívül figyelemmel kísérték és segítették a titkosszolgálatok működését többek között Kubában, Nicaraguában, Mozambikban, Etiópiában, Angolában és nem utolsósorban Észak-Koreában. A szerző szerint a minisztérium különös hangsúlyt fektetett a katonai, gazdasági és a technológiai területeken végzett ügynöki munkákra, melyek elengedhetetlenek voltak az NDK gazdaságának fejlődése szempontjából. A fejezet Franz Kniffel történetével végződik, akinek viszontagságos életútját a szerző szinte évről évre mutatja be. A nemzetiszocialista állam üldözöttjeként élte át a Vörös Hadsereg bevonulását Németországba, már-már rajongott a pártért és az NDK-ért, melynél kiválóbb országot nem tudott volna elképzelni, mégis az 1970-es és 1980-as években ügynökként vált a rendszer ellenségévé, a börtönt is megjárva.

Az ellenzék és az ellenállás témakörét az ötödik fejezet tárgyalja. Bevezetésként a szerző emlékeztet arra, hogy az 1950–1989 közötti időszakban mintegy 250 ezer embert ítéltek el politikai alapon az NDK-ban. Ezt követően kitér az 1950. október 15-ei választásokra és az azt megelőző, elsősorban fiatalok által szervezett és véghezvitt politikai akciókra. Az egyik ilyen akció volt Hermann Joseph Flade esete, akit 186 „rendszerellenes” röpcédulának a választások előestéjén való terjesztése miatt 15 év fegyházban letöltendő szabadságvesztésre ítéltek. A fékevesztett terror és elnyomás következményeként kirobbant 1953. június 17-ei felkelést szinte azonnal fasiszta puccsként próbálta beállítani. Ebben fontos szerepet kapott a Sasi is, amelynek prezentálnia kellett a nyugati háttéremberek és ügynököket. Mindez nem tartott sokáig, ugyanis 1953. szeptember 23-án jelentették a párt vezetésének, hogy sikerült leleplezniük a szervezetet, ráadásul a „főkolomposokat” is sikerült őrizetbe venniük. A következő évben megrendezték a kirakatpert, melynek vádlottjai Wolfgang Silgradt, Werner Mangelsdorf, Hans Földner és Horst Gassa voltak. Az ítélet szerint Silgradt és Mangelsdorf 15, Földner 10, míg Gassa 5 év börtönbüntetést kapott. A felkelés utáni antikommunista ellenállás a különböző csoportok által szövegezett rölapok és plakátok terjesztésében merült ki. Az egyik ilyen csoport az Eisenberger Kör volt, mely az 1954. október 17-ei választások kapcsán többek között a szovjet megszálló csapatok kivonulását, szabad választásokat és sajtószabadságot követelt. A fejezet hátralévő részében a fal felépítéséről olvashatunk és az 1968-as prágai tavaszt követő egy-egy pert ismerhetünk meg, illetve a Ludwig Mehlhornról közölt rendkívül érdekes esettanulmányt.

Az utolsó fejezet az 1989–1990-es évek eseményeit és azok következményeit veszi górcső alá. Az 1989. október 9-i fordulópontot követően — a SED-vezetés ekkor tolerált először egy közel 70 ezer fős demonstrációt Lipcsében — leomlott a berlini fal, lehetővé vált az újraegyesítés, továbbá a Stasi is kénytelen volt lassacskán beszüntetni a közel négy évtizedig tartó tevékenységét. Ebben az időszakban egyre gyakoribbá váltak a Stasi elleni megmozdulások, aminek bizonyítékeként a szerző az 1989. október 8. és 1989. november 20. közötti időszakra vonatkozóan 83 város 150 tiltakozására és nyilvános gyűlésére hívja fel a figyelmet. Ilyen körülmények között 1989. november 17-én került sor az NDK-ban az utolsó választásra, melyet követően az egyik legfontosabb változás az volt, hogy létrehozták a Nemzetbiztonsági Hivatalt (AfNS). Egy hónappal később, 1989. december 14-én Hans Modrow pártfőtitkár befejezte a Stasi felszámolását. Az átalakulás rendkívül kaotikus napjaiban többek között elkezdődött a Stasi-akták megsemmisítése és a megfigyelő hálózat működéséhez szükséges technikai háttér felszámolása. Ezt követően sor került a Stasi-„kirendeltségek” lefoglalására, melynek befejezéseként 1990. január 15-én a Berlin-Lichtenbergben lévő központ is bezárta a kapuit. Az Állambiztonsági Minisztérium hivatalosan 1990. június 30-ig szűnt meg. Végül a szerző kitér a Stasi utóéletének elemzésére, az aktanyilvánosságra és a témát feldolgozó filmek ismertetésére is.

A kötet végére érve megállapíthatjuk, hogy tartalmilag nagyon gazdag munkáról van szó. Jó ötletnek tartom, hogy a szerző a főszövegben, az adott esemény ismertetésénél közli a „főszereplők” részletes életútját. A könyv használhatóságát névmutató és a rövidítések jegyzéke segíti. A válogatott irodalomjegyzék alapján az olvasók a témában megjelent legfontosabb kötetekről is tájékozódhatnak. A könyv legvitatottabb pontja a hálózati személyek számának a közlése, ami minden bizonnyal heves vitákat fog kiváltani. (A számot 189 ezerről csökkentette le a szerző 109

ezerre.) A recenziens véleménye szerint helytálló Kowalczuk azon megállapítása, mely szerint az NDK nem Stasi-diktatúra volt, hanem a Stasi jelentette a NSZEP-diktatúra fenntartásában érdekelt egyik legfontosabb szervezetet.

Wencz Balázs

Bartha Eszter

MAGÁNYOS HARCOSOK

*Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon
Kelet-európai monográfiák II.*

L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék,
Budapest, 2011. 335 o.

Kevesen írnak manapság munkásokról ebben az országban, ahol nem is oly rég egy ún. „munkásállam” létezett. Németországban egy picit más a helyzet, ott az egykori NDK-nak és a munkástörténelemnek egyaránt százával vannak elmélyült kutatói. A téma a szó legszorosabb értelmében az utcán hever, mert a tökelogika nem kíméli a feleslegessé váló munkaerő kifejtőit, amelyet az itt tárgyalt kötet egyik interjúalánya a rendszerváltás után hajléktalanná vált Jan is illusztrál. Bartha Eszter most megjelent könyve hiánypótló munka: a rendszerváltás munkásnarratívája elevenedik meg bő háromszáz oldalon, a Carl Zeiss Jena és a győri Rába munkásainak tapasztalatait villantja fel egy nem reprezentatív minta interjúiból, valamint a párt- és állami szervek levéltári anyagaiból. Folytatása ez a két évvel előtte kiadott későszocialista munkástörténetnek (*Bartha Eszter* : A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989. (Kelet-európai monográfiák I.) Budapest, 2009, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 388 o.), mivel a két könyv ugyanazon kutatás eredményeiből született. A szerző a kiterjesztett esettanulmány módszerével dolgozik, amely osztársadalmi kontextusba helyezve illeszti be a látszólag egyedül a társadalmi totalitásba, kapcsolatot teremtve a mikroközösségek és a nagy folyamatok mozgásai között. Michael Burawoy, a kaliforniai Berkeley egyetem szociológusa a módszer szellemi atyja, aki maga is végzett kutatásokat magyarországi gyárakban. Akárcsak Burawoy, Bartha Eszter is az összehasonlító módszer híve, amely Németország és Magyarország különbözőségét tekintve nem kis kihívás. Mégis vannak közös pontok az egyébként teljesen más irányba fejlődő országok múltjában. A szerző az NDK-t és az államszocialista Magyarországot „jóléti diktatúráként” írja le, amely a fogyasztáson keresztül vásárolta meg általában a munkások, de elsősorban a nagyipari munkásság állampolgári lojalitását. A pozitív jelző társítása egy alapvetően negatív fogalomhoz tökéletesen kifejezi az államszocialista rezsim ambivalens megítélését az interjúalanyok körében, egyesítve a koraszülött jóléti állam és a politikai diktatúra sokszor eltérő narratívákba illeszkedő fogalmait. A tranzitológia irodalma fogalmilag általában a demokrácia-diktatúra ellentéppárból indult ki, amely egyfajta politológiai síkra terelte a történeti diskurzust. A munkásság alapvetően gazdasági megalapozottságú elbeszélésmódja azonban kitágítja az értelmezési horizontot. A hatalmi jogosítványok és az életesélyek ugyanis nem csupán politikai vagy kulturális, de gazdasági és szociális szinten is eltérően oszlanak meg. A különféle elemzési síkok összeolvasása egy többdimenziós kép megrajzolását teszi lehetővé. Ha figyelembe vesszük a lakásépítéseket, a nyaralási lehetőségeket, a fogyasztási cikkek és szolgáltatások egyre bővülő körét, a brigádmozgalom felülről szervezett, ellentmondásos közösségiségét, az informális nyomásgyakorlás eredményességét, érthetővé válik az államszocialista munkásság főként, de nem kizárólagosan gazdasági-szociális ihletésű demokrácia fogalma. Az a redukcionista érvelés, amely az új rendszert jelzők nélküli demokráciának és a régi rezsimet kommunista diktatúrának tartja, csak egyféle munkásvéleményt enged meg. Ha az államszocializmust differenciálatlanul lediktatúrázzuk, akkor a munkásság nosztalgiáját csak paternalista beállítódással írhatjuk le és elsikkad a szociális teljesítményből következő valós egalitarizmus és közösségiség, amely értékelhető a diktatúra elvetése mellett is. Ezen a ponton a keletnémet és a magyar interjúalanyok között markáns különbség jelentkezik: bár mindkét csoport kifejez nosztalgikus érzelmeket a múlt iránt, a keletnémetek egységesen elvetik a honeckeri NDK-t és pozitívan tekintenek a fordulatra, míg a magyarok között az államszocializmus vegyes megítélése mellett a rendszerváltást a többség negatív színben tüntette fel. Ezt részben a két ország különböző kulturális-politikai hagyományai, részben a gazdaság mai állapotának különbözősége magyarázza, de visszautal az államszocializmusok jellegére is. Az NDK politikai légköre sokkal dog-